

प्रकरण ३ – व्यक्तिमत्व

३.१ प्रस्तावना

३.२ व्यक्तिमत्त्वाची व्याख्या

३.३ व्यक्तिमत्त्वावर परिणाम करणारे घटक

३.४ व्यक्तिमत्व अभ्यासाचे दृष्टीकोन

३.४.१ कार्ल युंग यांचा व्यक्तिमत्व सिद्धांत

३.४.२ ऑलपोर्टचा व्यक्तिमत्व सिद्धांत

३.४.३ व्यक्तिमत्त्वाचे पंचघटक प्रारूप

३.५ व्यक्तिमत्त्वाचे मापन

३.५.१ वर्तन विश्लेषण

३.५.२ स्व-वृत्त तंत्र

३.५.३ प्रक्षेपण तंत्र

अध्ययन उद्दिष्ट्ये :

- (१) व्यक्तिमत्त्व संकल्पना समजून घेणे.
- (२) व्यक्तिमत्त्वावर परिणाम करणाऱ्या विविध घटकांचे वर्णन व मूल्यमापन करणे.
- (३) व्यक्तिमत्त्वाच्या अभ्यासाचे विविध दृष्टीकोनांचे विश्लेषण व स्पष्टीकरण करणे.
- (४) व्यक्तिमत्त्व मापनाच्या विविध तंत्रांचे स्पष्टीकरण आणि मूल्यमापन करणे.

कृती ?

खालील उदाहरणे वाचा व व्यक्तिमत्व या संकल्पनेबाबत आपले मत मांडा.

१. रोहन देखणा मुलगा आहे . तो फार हुशार आहे, पण तापट स्वभावाचा आहे. तो नेहमी त्याच्या मित्रांवर ओरडतो. शिवाय त्याच्या आई-वडिलांबरोबर देखील उध्दटपणे बोलतो.
२. रूची ही मुलगी दिसायला सर्वसाधारण आहे. ती तिच्या अभ्यासात कच्ची आहे परंतु ती नेहमी तिच्या मित्र-मैत्रिणींशी मिळून मिसळून राहते. शिवाय ती प्रत्येकाशी सौजन्यपूर्वक बोलते.

३.१ प्रस्तावना :

वरील चौकटीतील उदाहरणे वाचून तुम्ही नक्कीच 'व्यक्तिमत्व' या संकल्पनेचा अर्थ व स्वरूप याबद्दल विचार करण्यास सुरुवात केली असेल.

व्यक्तिमत्वाविषयी सामान्य लोकांच्या मनात असा

गैरसमज असतो, की जी व्यक्ती देखणी असते तिचे व्यक्तिमत्व चांगले असते. परंतु मानसशास्त्रीयदृष्ट्या व्यक्तिमत्त्वाचा अर्थ हा खूप व्यापक आहे.

मानसशास्त्रीय दृष्टीकोनातून व्यक्तिमत्व या बाबीचा व्यक्तीच्या बाह्य स्वरूपाशी संबंध नसून तिचा व्यक्तीचे विचार, भावना आणि वर्तन यांच्याशी आयुष्यभरासाठी संबंध असतो.

३.२ व्यक्तिमत्त्वाची व्याख्या :

'व्यक्तिमत्त्व' या शब्दासाठी इंग्रजीमध्ये पर्सनॅलिटी (Personality) हा प्रतिशब्द वापरण्यात येतो.

पर्सनॅलिटी हा शब्द "पर्सोना" (Persona) या लॅटिन भाषेतील शब्दापासून तयार झाला आहे. त्याचा अर्थ मुखवटा असा होतो.

पूर्वीच्या काळी ग्रीक नट नाटकांमधील भूमिका वठवताना भूमिकेप्रमाणे मुखवटे परिधान करत. तेव्हापासून व्यक्तीचे प्रक्षेपित केलेले वर्तन म्हणजे 'व्यक्तिमत्त्व' असा शब्द रूढ झाला.

विविध मानसशास्त्रज्ञांनी त्यांच्या स्वतःच्या दृष्टिकोनांनुसार व्यक्तिमत्त्वाच्या व्याख्या सांगितल्या आहेत. त्यांतील काही व्याख्या खालीलप्रमाणे आहेत.

१. नॉर्मन मन यांच्या मते, "व्यक्तीची शरीरयष्टी, गरजा, आवडीनिवडी, क्षमता व अभिक्षमता यांचे वैशिष्ट्यपूर्ण संघटन म्हणजे व्यक्तिमत्त्व होय".
२. गॉर्डन ऑलपोर्ट यांच्या मते, "व्यक्तीचे वैशिष्ट्यपूर्ण वर्तन निर्धारित करणारे व्यक्तीतील मनोभौतिक संरचनेचे गतिशील संघटन म्हणजे व्यक्तिमत्त्व होय."

३.३ व्यक्तिमत्त्वावर परिणाम करणारे घटक :

कृती २

खाली दिलेली यादी वाचा व यादीतील कोणत्या घटकांचा व्यक्तिमत्त्व घडणीत अधिक प्रभाव पडतो याबाबत मित्रमैत्रिणींबरोबर चर्चा करा.

- (१) पोषण आहार (२) जंक फुड (३) शरीरयष्टी (४) व्यायाम (५) तंत्रज्ञान (६) समवयस्क गट (७) पालक (८) शेजारी (९) नातेवाईक (१०) बालपणातील अनुभव.

व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व हे परस्परावलंबी अशा अनेक घटकांनी प्रभावित होत असते. व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वावर प्रभाव पाडणारे काही घटक पुढील प्रमाणे आहेत :

१. अनुवंश : पालकांकडून अपत्याकडे जन्माच्या वेळी संक्रमित होणारे सर्व गुणधर्म म्हणजे अनुवंश होय. अनुवंशाचा व्यक्तीच्या शारीरिक आणि मानसिक जडणघडणीवर परिणाम होतो. उदा, उंची, वजन, अवयवांची प्रमाणबद्धता, डोळ्यांचा रंग इ. अनुवंशाने

निर्धारित झालेली गुणवैशिष्ट्ये व्यक्तीच्या स्व-संकल्पनेवर प्रभाव पाडू शकतात व त्याचा व्यक्तिमत्त्वाच्या जडणघडणीवर परिणाम होऊ शकतो.

२. अंतःस्रावी ग्रंथी : पियुषिका ग्रंथी, कंठस्थ ग्रंथी, स्वादुपिंड ग्रंथी, पीनियल ग्रंथी वृक्कस्थ ग्रंथी इत्यादी ग्रंथी व्यक्तिमत्त्वाच्या जडणघडणीवर परिणाम करतात. विविध ग्रंथींमधून स्रवणारे हार्मोन्स कमी किंवा अधिक प्रमाणात स्रवल्यास त्याचा व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वावर विपरीत परिणाम होऊ शकतो. उदा. कंठस्थ ग्रंथीमधून स्रवणाऱ्या थायरोक्सिनचे प्रमाण वाढले असता व्यक्तीमध्ये उदासीनता, ताणतणाव, चिडचिडेपणा, अस्वस्थता, भावनिक अस्थिरता, निर्माण होते व त्याचा व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वावर विपरीत परिणाम होऊ शकतो.

३. कुटुंब : कुटुंब हा व्यक्तिमत्त्वावर परिणाम करणारा सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे. कुटुंबाचा प्रकार, कुटुंबाची आर्थिक व सामाजिक स्थिती, कुटुंबातील भावनिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक वातावरण कौटुंबिक वातावरण, कुटुंबातील सदस्यांच्या आंतरक्रिया, बालसंगोपनाच्या विविध पद्धती इत्यादी कुटुंबाशी संबंधित घटकांचा व्यक्तिमत्त्वावर ठळकपणे प्रभाव पडतो.

उदाहरणार्थ, ज्या कुटुंबात भावनिक उबदारपणा असतो अशा कुटुंबात पालकांचे त्यांच्या पाल्यांशी जिव्हाळ्याचे संबंध असतात. पालकांनी दर्शवलेल्या प्रेमांमुळे व आदरांमुळे पाल्यांचा आत्मविश्वास आणि स्व आदर वाढीस लागतो व त्याचा पाल्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर सकारात्मक परिणाम होतो. याउलट पालकांनी पाल्याची अतिकाळजी केल्यास किंवा त्यांना नाकारल्यास किंवा त्यांच्याकडे दुर्लक्ष केल्यास पाल्यांचा आत्मविश्वास आणि स्व-आदर ढासळतो व त्याचा पाल्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर नकारात्मक परिणाम होतो.

४. समवयस्क गट : समवयस्क गट हा सामाजिक जीवनातील व्यापक घटक आहे. पूर्व बाल्यावस्थेपासून ते वृद्धावस्थेपर्यंत दैनंदिन जीवनात समवयस्क आपल्याबरोबर असतात. वर्गातील मित्रमैत्रिणी, कामाच्या ठिकाणचे सहकारी, क्रीडा मंडळातील सदस्य इत्यादींचा समवयस्क गटात समावेश होतो.

समवयस्क गटाचा व्यक्तिमत्त्वावर सकारात्मक तसेच नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो.

उदाहरणार्थ, नियमित अभ्यास करणे, स्वतःबद्दल व विरुद्धलिंगी व्यक्तीबद्दल योग्य अभिवृत्ती विकसित करणे, इत्यादी चांगल्या सवयींचा सुसंगतीमुळे विकास होऊ शकतो.

तसेच अभ्यासाच्या तासिका बुडवणे, व्यसनाधीन होणे, गुंडगिरी करणे, आक्रमक वर्तन दर्शवणे इत्यादी. वाईट सवयींचा कुसंगतीमुळे विकास होऊ शकतो.

कृती ३

समवयस्कांचा तुमच्यावर कशा प्रकारे प्रभाव पडू शकतो याचा दिलेल्या घटकांच्या अनुषंगाने विचार करा .

(१) केशभूषा (२) वेशभूषा (३) खाण्याच्या सवयी (४) अभ्यासाच्या सवयी (५) संभाषणाचे कौशल्य (६) अभिवृत्ती (७) निर्णय क्षमता (८) आवडी निवडी इत्यादी .

५. **शाळा :** विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासात शाळेची भूमिका महत्त्वपूर्ण असते. अध्ययन-अध्यापन पद्धती, शैक्षणिक कृती आणि सहशालेय उपक्रम, शाळेने उपलब्ध करून दिलेल्या सुविधा, शिक्षकांचा विद्यार्थ्यांशी असलेला संवाद, शाळेतील शिस्त व शाळेची धोरणे, इत्यादी शाळेशी संबंधित घटकांचा विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर परिणाम होतो.

उदाहरणार्थ, सृजनशील, उच्च शिक्षित, अनुभवी, सुसंस्कृत शिक्षक विद्यार्थ्यांसाठी आदर्श ठरतो. असे शिक्षक विद्यार्थ्यांतील सुप्त गुणांच्या विकासास जास्तीत जास्त संधी पुरवतात. परिणामी विद्यार्थ्यांना त्यांचे व्यक्तिमत्त्व सुयोग्य पद्धतीने घडवण्यात मदत होते.

६. **प्रसार माध्यमे :** इंटरनेट आणि इतर प्रसारमाध्यमे ही जवळजवळ प्रत्येकाच्या दैनंदिन जीवनाचा भाग बनली आहेत. प्रसारमाध्यमे ही मनोरंजन, अनौपचारिक शिक्षण आणि सामाजीकरण प्रक्रियेचा स्रोत आहेत.

आजकाल, किशोरावस्थेतील बहुतांश मुले व मुली त्यांचा जास्तीत जास्त वेळ टी.व्ही., संगणक आणि मोबाईल फोन यांत व्यतीत करतात आणि त्याचा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर परिणाम होऊ शकतो.

उदाहरणार्थ, प्रसारमाध्यमांमुळे चालू घडामोडींबाबत

अद्यावत माहिती मिळते व त्याचा व्यक्तिमत्त्वावर सकारात्मक परिणाम दिसून येतो.

परंतु, प्रसारमाध्यमांच्या अतिवापराचे व्यसन जडल्यास, वास्तव जगापासून संबंध तुटणे, स्वयंकेंद्री प्रवृत्ती विकसित होणे, झोप अपुरी होणे, अभ्यासात मागे पडणे, असुरक्षितेची भावना निर्माण होणे, समाजविघातक कृत्यांत वाढ होणे, एकटेपणा जाणवणे, इत्यादी समस्या निर्माण होऊ शकतात व त्याचा व्यक्तिमत्त्वावर विपरित परिणाम होऊ शकतो.

७. **संस्कृती :** सांस्कृतिक घटकही व्यक्तिमत्त्व विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. प्रत्येक संस्कृतीची स्वतःची मूल्य, श्रद्धा, मापदंड असतात व त्यांचा व्यक्तींच्या विचारांवर, भावनांवर आणि वर्तनावर प्रभाव पडतो.

उदाहरणार्थ- नेतृत्वगुण, श्रवण कौशल्य, व्यावसायिक कौशल्य, सहकार्याची प्रवृत्ती इत्यादी घटकांत संस्कृतीनुसार तफावत आढळते व त्यामुळे भिन्न सांस्कृतिक पार्श्वभूमी असणाऱ्या व्यक्तींच्या व्यक्तिमत्त्वांत भिन्नता आढळू शकते.

३.४ व्यक्तिमत्त्व अभ्यासाचे दृष्टीकोन :

व्यक्तिमत्त्वाचा अभ्यास करणारे विविध दृष्टीकोन आहेत. त्यांतील काही दृष्टिकोनांची पुढे संक्षिप्त माहिती देण्यात आली आहे.

१. **मनोविश्लेषणात्मक दृष्टीकोन :** हा दृष्टीकोन व्यक्तीमत्त्व विकासातील बालपणीचे अनुभव आणि अबोध प्रेरणा या घटकांचे महत्त्व अभ्यासण्यावर भर देतो.

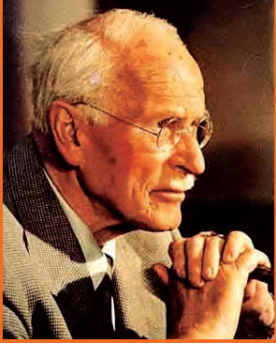
२. **मानवतावादी दृष्टिकोन :** हा दृष्टीकोन व्यक्तिमत्त्व विकासातील स्वतंत्र इच्छाशक्ती आणि मानसिक विकास या घटकांचे महत्त्व अभ्यासण्यावर भर देतो.

३. **गुणतत्त्व दृष्टिकोन :** हा दृष्टिकोन असे गृहीत धरतो, की प्रत्येक व्यक्तीत विशिष्ट गुणतत्त्वविशेष कमी अधिक प्रमाणात असतात व त्यामुळेच प्रत्येक व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व हे इतरांपासून वेगळे असते.

४. **वर्गतत्त्व दृष्टिकोन :** हा दृष्टिकोन असे गृहीत धरतो, की प्रत्येक व्यक्तीची विशिष्ट प्रकारची (वर्गाची) शरीरयष्टी, स्वभाववैशिष्ट्ये, मानसिक गुणवैशिष्ट्ये असतात व त्यानुसार व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व असते.

५. सामाजिक बोधात्मक दृष्टिकोन : हा दृष्टिकोन व्यक्तीमत्त्व विकासातील निरीक्षणात्मक अध्ययन बोधात्मक प्रक्रिया या घटकांचे महत्त्व अभ्यासण्यावर भर देतो.

३.४.१ कार्ल युंग यांचा व्यक्तिमत्त्व सिद्धांत

कार्ल- युंग

कार्ल युंग यांचा व्यक्तिमत्त्व सिद्धांत हा वर्गातत्व दृष्टिकोनावर आधारित असणाऱ्या व्यक्तिमत्त्व सिद्धांतांपैकी एक महत्त्वाचा सिद्धांत आहे.

कार्ल युंग या स्विस मानसशास्त्रज्ञाने बोधात्मक गुणवैशिष्ट्यांच्या आधारे व्यक्तिमत्त्वाचे अंतर्मुखी व बहिर्मुखी असे वर्गीकरण केले.

१) **अंतर्मुखी** : अंतर्मुखी व्यक्ती या अंतर्गत घटकांनी प्रेरित होतात. या व्यक्ती लाजाळू व अबोल असतात. या व्यक्ती एकटे राहणे पसंत करतात व सामाजिक संपर्क टाळतात.

२) **बहिर्मुखी** : बहिर्मुख व्यक्ती बाह्य घटकांनी प्रेरित होतात. अशा व्यक्ती समाजप्रिय असतात. त्यांना इतरांमध्ये मिसळायला आवडते व इतरांच्या नेहमी संपर्कात राहता येईल अशा प्रकारची कामे करायला त्यांना आवडते.

तुम्हाला माहीत आहे का ?

वास्तविक जीवनात कोणतीही व्यक्ती ही पूर्णपणे अंतर्मुखी किंवा पूर्णपणे बहिर्मुखी असल्याचे दिसून येत नाही. आपल्यातील बहुतांश व्यक्ती उभयमुखी असतात.

अंतर्मुखी आणि बहिर्मुखी या दोन टोकांमधील विस्तारक्षेत्र मध्यभागी उभयमुखी व्यक्तींचे स्थान असते. अशा व्यक्तींमध्ये अंतर्मुखता आणि बहिर्मुखता या गुणांचा मिलाफ आढळतो.

कृती ४

जी कामे करताना जास्त बोलावे लागते अशा कामांची यादी व जी कामे करताना कमी बोलावे लागते अशा कामांची यादी याप्रमाणे दोन स्वतंत्र यादया तयार करा. तुमचे कोणते मित्रमैत्रिणी कोणत्या प्रकारच्या कामांसाठी अधिक अनुरूप आहेत याचा शोध घ्या.

३.४.२ गॉर्डन ऑलपोर्टचा गुणविशेष सिद्धांत :

गॉर्डन ऑलपोर्ट

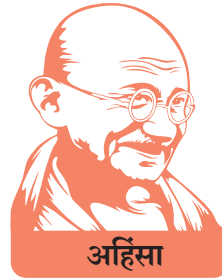
गॉर्डन ऑलपोर्ट यांचा व्यक्तिमत्त्व सिद्धांत हा गुणतत्व दृष्टिकोनावर आधारित असणाऱ्या व्यक्तिमत्त्व सिद्धांतांपैकी एक महत्त्वाचा सिद्धांत आहे.

गॉर्डन ऑलपोर्ट या अमेरिकन मानसशास्त्रज्ञांनी व्यक्तिमत्त्वाचे वर्णन करणारे १८००० शब्द शोधून काढले व त्याआधारे त्यांनी तीन प्रकारच्या गुणविशेषांचे स्पष्टीकरण दिले. गुणविशेष म्हणजे विचार, कृती आणि भावना यांच्याशी संबंधित साततत्व आणि सुसंगतपणा होय. म्हणजेच एखादा गुणविशेष व्यक्तीमध्ये सातत्याने आढळणे होय.

१) **प्रधान गुणविशेष** : हा व्यक्तिमत्त्वातील अत्यंत प्रभावी गुणविशेष असतो. या गुणविशेषातूनच व्यक्तीची ओळख निर्माण होते. या गुणविशेषाचा व्यक्तीच्या वर्तनावर संपूर्ण जीवनभर प्रभाव पडतो.

उदाहरणार्थ - महात्मा गांधींच्या व्यक्तिमत्त्वातील अहिंसा हा गुणविशेष, मदर टेरेसा यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील मानवतावाद हा गुणविशेष, नेपोलियन बोनापार्ट यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील महत्त्वाकांक्षा हा गुणविशेष आणि ज्युलियस सीझर यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील सत्तेची लालसा हा प्रधान गुणविशेष होता.

प्रधान गुणविशेष

अहिंसा

मानवतावाद

महत्त्वाकांक्षा

सत्तेची लालसा

२) मध्यवर्ती गुणविशेष : या गुणवैशिष्ट्यांमुळे व्यक्तीचे व्यक्तिमत्व निर्धारित होते. साधारणपणे व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वातील पाच ते दहा गुणविशेष जे व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचे वर्णन करण्यास उपयुक्त ठरतात, अशा गुणविशेषांचा मध्यवर्ती गुणविशेषांत समावेश होतो.

मध्यवर्ती गुणविशेषांवरच व्यक्तीचे व्यक्तिमत्व आधारलेले असते. उदाहरणार्थ संवेदनशीलता, समाजाभिमुखता, आत्मविश्वास, व्यासंग, प्रामाणिकपणा इत्यादी व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वातील मध्यवर्ती गुणविशेष होत.

३) दुय्यम गुणविशेष : हे गुणविशेष केवळ विशिष्ट परिस्थितीत तात्पुरत्या स्वरूपामध्ये दिसून येतात. त्यांचा फारच कमी प्रभाव व्यक्तिमत्त्वामध्ये आढळतो. उदाहरणार्थ फार मोठ्या समुदायापुढे बोलताना चिंता वाटणे, फार वेळ रांगेत तिष्ठत उभे राहिल्याने चीड-चीड होणे इत्यादी व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वातील दुय्यम गुणविशेष होत.

३.४.३ व्यक्तिमत्व विषयक पंचघटक प्रारूप : (OCEAN)

रॉबर्ट मॅक्रेर व पॉल कोस्टा यांचा व्यक्तिमत्व सिद्धांत हा गुणतत्त्व दृष्टिकोनावर आधारित असणाऱ्या व्यक्तिमत्व सिद्धांतांपैकी एक महत्त्वाचा सिद्धांत आहे.

रॉबर्ट मेक्रेर

पोल कोस्टा

रॉबर्ट मेक्रेर व पोल कोस्टा या अमेरिकन मानसशास्त्रज्ञांनी व्यक्तिमत्व विषयक पंचघटक प्रारूप मांडले. त्यांच्या मते व्यक्तिमत्त्वाचे गुणविशेष यांचे मूळ जैविक प्रक्रियांवर आधारित असून ते सांस्कृतिक घटक, सवयी, मुल्ये, कौशल्य इत्यादी बाह्य घटकांनीही प्रभावित होतात. व्यक्तिमत्त्वातील पाच घटक पुढीलप्रमाणे होत :

१. अनुभवांचा मुक्त स्वीकार (O): (Openness to experience) अनुभवांचा मुक्त स्वीकार या गुणविशेषाचा कलात्मक सौंदर्य, भावना, साहस, सर्जनशीलता, कल्पनाशक्ती, अनुभवांतील नावीन्य इत्यादी बाबींशी संबंध असतो. ज्या व्यक्तींमध्ये हा गुणविशेष जास्त प्रमाणात असतो, अशा व्यक्ती सर्जनशील व मुक्त विचारांच्या दिसून येतात. हा गुणविशेष कमी प्रमाणात असणाऱ्या व्यक्ती कमी सर्जनशील असतात व त्या कलांबाबत संवेदनक्षम दिसून येतात.

२. सद्सदविवेकबुद्धी (C): (Conscientiousness) सद्सदविवेकबुद्धी या गुणविशेषाचा स्वयंनियंत्रण या घटकाशी संबंध असतो. स्वतःच्या आवेगांवर नियंत्रण ठेवण्याशी व त्यांना दिशा देण्याशी सद्सदविवेकबुद्धीचा संबंध असतो. ज्या व्यक्तींमध्ये हे गुणविशेष जास्त प्रमाणात आहेत अशा व्यक्ती सुसंघटित, जबाबदार, नियोजनबद्ध, पूर्ण कष्टाळू, व शिस्तप्रिय असतात. ज्या व्यक्तींमध्ये हा गुणविशेष कमी प्रमाणात असतो, अशा व्यक्ती निष्काळजी व बेजबाबदार दिसून येतात.

३. बहिर्मुखता (E) : (Extroversion) बहिर्मुखता या गुणविशेषाचा व्यक्तीचे बाह्य जगातील विविध प्रक्रियांत रमणे या बाबीशी संबंध असतो. ज्या व्यक्तींमध्ये हा गुणविशेष जास्त प्रमाणात असतो, अशा व्यक्ती बोलक्या स्वभावाच्या, उत्साही, धैर्य शील, समाजाभिमुख, आपल्या भूमिकेशी ठाम असतात. याउलट, हा गुणविशेष कमी प्रमाणात असणाऱ्या व्यक्ती शांत, एकलकोंड्या, भिडस्त स्वभावाच्या आढळतात.

४. सहमतिदर्शता (A): (Agreeableness) सहमतीदर्शकता या गुणविशेषाचा इतरांशी मिळून मिसळून राहण्याशी आणि सामाजिक मेळ इत्यादी बाबींशी संबंध असतो. ज्या व्यक्तींमध्ये हा गुणविशेष जास्त प्रमाणात असतो, अशा व्यक्ती प्रेमळ, इतरांची काळजी करणारे, सहकार्य करणारे दिसून येतात. ज्या व्यक्तींमध्ये हा गुणविशेष कमी प्रमाणात आढळतो, अशा व्यक्ती भांडखोर, असहकार्य करणाऱ्या, इतरांचा द्वेष करणाऱ्या दिसून येतात.

५. **चेतापदशिता (N) : (Neuroticism)** चेतापदशिता या गुणविशेषाचा चीड, चिंता, खिन्नता इत्यादी नकारात्मक भावना अनुभवण्याशी संबंध असतो. ज्या व्यक्तींमध्ये हा गुणविशेष जास्त प्रमाणात असतो, अशा व्यक्ती नेहमी तणावग्रस्त, चिंतेत राहणाऱ्या, उदासीन, चिडखोर दिसून येतात. तर ज्या व्यक्तींमध्ये हा गुणविशेष कमी प्रमाणात आढळतो, अशा व्यक्ती संयमी, स्थिर स्वभावाच्या, शांत, समाधानी दिसतात.

कृती ५

खाली दिलेल्या वेब लिंकला भेट द्या आणि तुमचे व्यक्तिमत्त्वाचे पंचघटक प्रारूप कसे आहे ते चाचणीद्वारे पाहा. <https://nobaproject.com/modules/personality-traits>

३.५ व्यक्तिमत्त्वाचे मापन :

मानसशास्त्रज्ञांनी व्यक्तिमत्त्व मापनाच्या विविध पद्धती विकसित केल्या. वर्तन विश्लेषण तंत्र, स्व-वृत्त शोधिका, प्रक्षेपण तंत्र आणि मनोविश्लेषण पद्धती या व्यक्तिमत्त्व मापनाच्या महत्त्वाच्या पद्धती पुढीलप्रमाणे आहेत :

३.५.१ वर्तन विश्लेषण :

मुलाखत, निरीक्षण, यांसारख्या तंत्रांचा समावेश वर्तन विश्लेषणामध्ये केला जातो. या वर्तन विश्लेषण पद्धती पुढीलप्रमाणे आहेत :

अ. मुलाखत : व्यक्तिमत्त्व मापनामधील मुलाखत ही सर्वसामान्य पद्धत आहे. मुलाखतीद्वारे मुलाखतकर्ता मुलाखतदात्याला प्रश्न विचारून व्यक्तिमत्त्वाविषयी माहिती मिळवण्याचा प्रयत्न करतात.

मुलाखतदात्याने उत्तरे देण्यासाठी घेतलेला वेळ, चेहऱ्यावरील हावभाव, शारीरिक हालचाली इत्यादी बाबीही व्यक्तिमत्त्वाविषयी माहिती मिळताना लक्षात घेतल्या जातात.

मुलाखतीचे पुढील दोन मुख्य प्रकार पडतात :

१. **रचित मुलाखत :** रचित मुलाखत हा मुलाखतीचा असा प्रकार आहे ज्यात विचारल्या जाणाऱ्या एकूण प्रश्नांची संख्या, प्रश्नांचा क्रम इत्यादी बाबी पूर्वनियोजित असतात. या मुलाखतीत ऐनवेळी प्रश्न वाढवले किंवा कमी केले जात नाहीत. औद्योगिक मानसशास्त्रज्ञ विशिष्ट व्यक्तीची विशिष्ट कामासाठी निवड करताना या मुलाखतीचा वापर करतात.

२. **अरचित मुलाखत :** अरचित मुलाखत हा मुलाखतीचा असा प्रकार आहे ज्यात विचारल्या जाणाऱ्या एकूण प्रश्नांची संख्या, प्रश्नांचा क्रम इत्यादी बाबी पूर्वनियोजित नसतात. या मुलाखतीत मुलाखतदात्याने दिलेल्या प्रतिक्रियांच्या आधारे ऐनवेळी प्रश्न वाढवले किंवा कमी केले जातात. चिकित्सा मानसशास्त्रज्ञ, सहमंत्रण मानसशास्त्रज्ञ, आरोग्य मानसशास्त्रज्ञ, क्रीडा मानसशास्त्रज्ञ त्यांच्या लाभार्थीच्या व्यक्तिमत्त्वाची सखोल माहिती मिळवण्यासाठी या मुलाखतीचा वापर करतात.

कृती ६

पुढीलपैकी कोणत्याही दोन व्यक्तींच्या मुलाखती घ्या व त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील खास पैलूंचा माहिती मिळवण्याचा प्रयत्न करा.

(१) तुमच्या महाविद्यालयाचे प्राचार्य (२) तुमचे मानसशास्त्राचे शिक्षक (३) तुमच्या परिसरातील उद्योजक (४) तुमच्या परिसरातील विक्रेता (५) तुमच्या परिसरातील राजकीय क्षेत्रातील व्यक्ती (६) तुमच्या परिसरातील वकील.

ब. निरीक्षण : विविध परिस्थितीमध्ये व्यक्तीचे निरीक्षण करणे ही व्यक्तिमत्त्व मापनातील एक महत्त्वाची पद्धत आहे. उदाहरणार्थ जेव्हा शाळेत शिक्षक वर्गात नसतांना विद्यार्थी कसे वागतात किंवा कारखान्यातील कामगार समोर कोणी देखरेख करणारा नाही अशा वेळेस कसे वागतील याचे निरीक्षण मानसशास्त्रज्ञ करू शकतात.

निरीक्षण हे प्रशिक्षित निरीक्षकाने, विशिष्ट हेतूने व विशिष्ट तत्वांचा आधार घेऊन केले असता अधिक उपयुक्त ठरते.

व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाविषयी माहिती मिळवण्यासाठी नैसर्गिक निरीक्षण, नियंत्रित निरीक्षण, सहभागी निरीक्षण, असहभागी निरीक्षण इत्यादी निरीक्षणाचे प्रकार उपयुक्त ठरतात.

कृती ७

निरीक्षण पद्धतीचा वापर करा आणि पुढील व्यक्तींच्या व्यक्तिमत्त्वाविषयी काही अंदाज बांधण्याचा प्रयत्न करा :

(१) वाहतूक नियंत्रक (२) बातमीदार (३) खाजगी गुप्तहेर (४) वास्तूकलातज्ञ (५) परिचारिका (६) शिक्षक

३.५.२ स्ववृत्त तंत्र :

स्व-वृत्त शोधिकेद्वारे व्यक्ती स्व-वृत्त शोधिकेतील प्रश्न/विधाने यांना स्वतः प्रतिक्रिया देऊन स्वतःविषयी माहिती पुरवते. मिनेसोटा बहू अवस्था व्यक्तिमत्त्व शोधिका (MMPI), कॅटेल यांची १६ व्यक्तिमत्त्व घटक (16 P F), मेयर ब्रिज टाप इंडिकेटर (MBTI), हायस्कूल व्यक्तिमत्त्व शोधिका (HSPQ) इत्यादी स्व वृत्त शोधिकांची उदाहरणे आहेत.

कृती : ८

पुढे दिलेला स्व वृत्त शोधिकेचा नमुना अभ्यासा :

	पूर्णतः सहमत	काही प्रमाणात असहमत	सांगता येत नाही	काही प्रमाणात असहमत	पूर्णतः सहमत
मी हसत खेळत आयुष्य जगणारा आहे.	☐	☐	☐	☐	☐
माझ्या अपेक्षा खूप उच्च आहेत.	☐	☐	☐	☐	☐
मला एकट्याला वेळ व्यतीत करणे आवडते.	☐	☐	☐	☐	☐
मला इतरांबरोबर काम करण्यास आवडते.	☐	☐	☐	☐	☐
मला दुष्मनी आवडत नाही.	☐	☐	☐	☐	☐
मला एकांतापेक्षा गर्दी पसंत पडते.	☐	☐	☐	☐	☐

३.५.३ प्रक्षेपण तंत्र :

प्रक्षेपण तंत्र मनोविश्लेषणवादाच्या अभ्यासातून उदयास आले आहे. अबोध पातळीवर दमित केलेल्या भावना, इच्छा आणि संघर्ष यांचा शोध घेण्यासाठी प्रक्षेपण तंत्र उपयुक्त ठरते.

प्रक्षेपण तंत्रांमध्ये व्यक्ती संदिग्ध व अरचित साहित्याला मुक्तपणे प्रतिक्रिया देत असते. प्रतिक्रिया देताना व्यक्ती स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाशी संबंधित वैयक्तिक संघर्ष, प्रेरणा, समस्या सोडवण्याच्या पद्धती व इतर अनेक बाबी संदिग्ध व अरचित साहित्यावर प्रक्षेपित करते. प्रक्षेपण तंत्रातील प्रमुख चाचण्या खालील प्रमाणे आहेत.

अ) रोर्शा शाईच्या डागाची चाचणी :

ही चाचणी हर्मन रोर्शा यांनी १९२१ साली विकसित केली. यामध्ये शाईच्या डागाचे १० कार्ड असतात. (पाच कृष्णधवल आणि पाच रंगीत) यामध्ये

प्रयुक्ताला एकावेळी एक कार्ड दाखवले जाते आणि त्यात त्याला काय दिसते हे विचारले जाते. प्रयुक्ताला कशाही प्रकारे ते कार्ड हाताळण्याची मुभा असते. प्रयुक्त ते कार्ड उलटे सुलटे कसेही करू शकतो. या चाचणीचे विश्लेषण करण्यासाठी उच्च दर्जाच्या प्रशिक्षकाची गरज असते.

आ) कथावस्तू आसंवेदन चाचणी :

१९३५ मध्ये मॉर्गन आणि मरे यांनी ही चाचणी विकसित केली. या चाचणीमध्ये चित्र असलेली कार्ड्स प्रयुक्ताला निरीक्षणासाठी दिले जातात. प्रत्येक कार्डवर एक किंवा अनेक व्यक्तींची वेगवेगळ्या परिस्थितीतील चित्र असतात. आणि त्यातील त्या कार्डवर असलेल्या परिस्थितीवर आधारित गोष्ट प्रयुक्ताला लिहिण्यास सांगितले जाते व त्यासाठी अशी परिस्थिती का निर्माण झाली, आत्ता नेमके काय होत आहे आणि त्याचे परिणाम काय होतील इत्यादी संदर्भ दिले जातात.

इ) वाक्यपूर्ती चाचणी :

या चाचणीमध्ये अनेक अपूर्ण वाक्यांचा वापर केला जातो. व्यक्तीला उरलेला भाग पूर्ण करावा लागतो. उदाहरणार्थ. मला चिंता वाटते जेव्हा मी

कृती : ९

वाक्यपूर्ती चाचणीमध्ये अशा प्रकारची विधाने असू शकतात :

१. मला भीती वाटते की
२. जेव्हा एखादी गोष्ट बिघडते तेव्हा
३. जेव्हा एखादी व्यक्ती मला त्रास देते
४. माझ्यासाठी माझे महाविद्यालय म्हणजे
५. माझी अशी इच्छा आहे की

- व्यक्तीचे वैशिष्टपूर्ण वर्तन निर्धारित करणारे व्यक्तीतील मनोभौतिक संरचनेचे गतिशील संघटन म्हणजे व्यक्तिमत्व होय.
- व्यक्तिमत्त्वावर विविध घटक परिणाम करतात.
- मनोविश्लेषणात्मक दृष्टीकोन, मानवतावादी दृष्टीकोन, गुणतत्त्व दृष्टीकोन, वर्गतत्त्व

दृष्टीकोन, सामाजिक बोधात्मक दृष्टीकोन हे व्यक्तिमत्त्व अभ्यासाचे महत्त्वाचे दृष्टीकोन आहेत.

- मानसशास्त्रज्ञांनी व्यक्तिमत्त्वाचे मापन करण्यासाठी विविध तंत्रांचा वापर केला . यामध्ये वर्तन विश्लेषण, स्ववृत्त तंत्र आणि प्रक्षेपण तंत्रे इत्यादी तंत्रांचा समावेश होतो.

महत्त्वपूर्ण संज्ञा

- अंतस्त्रावी ग्रंथी
- वर्गतत्त्व दृष्टीकोन
- गुणतत्त्व दृष्टीकोन
- अंतर्मुखी
- बहिर्मुखी

- सदसदविवेकबुद्धी
- चेतापदशिता
- प्रधान गुणविशेष
- मध्यवर्ती गुणविशेष
- प्रक्षेपण तंत्र

महत्त्वाचे मानसशास्त्रज्ञ

- **गॉर्डन डब्ल्यु. ऑलपोर्ट** : अमेरिकन मानसशास्त्रज्ञ, व्यक्तिमत्त्वाचा सखोल अभ्यास करणाऱ्यांपैकी एक. त्यांनी १८००० प्रतिशब्दांचा वापर करून व्यक्तिमत्त्वाचे स्वरूप स्पष्ट केले. व्यक्तिमत्त्वाचे प्रधान मध्यवर्ती आणि दुय्यम गुणविशेष असे वर्गीकरण केले.
- **कार्ल युंग** : स्वीस मानसोपचारतज्ञ. मनोविश्लेषण मानसशास्त्राचा अभ्यासक. त्यांनी व्यक्तिमत्त्वाचे अंतर्मुखी आणि बहिर्मुखी असे वर्गीकरण केले.

- **रॉबर्ट मॅकेर** : अमेरिकन मानसशास्त्रज्ञ. पॉल कोस्टा यांच्यासमवेत व्यक्तिमत्त्वाचे पंचघटक प्रारूप मांडले.
- **पॉल कोस्टा** : अमेरिकन मानसशास्त्रज्ञ. रॉबर्ट मॅकेर यांच्याबरोबर व्यक्तिमत्त्वाचे पंचघटक प्रारूप मांडले.
- **स्टार्क हॉथवे** : यांनी मिनेसोटा बहू अवस्था व्यक्तिमत्व शोधिका इतर सहकार्याबरोबर विकसित केली. मिनेसोटा बहू अवस्था व्यक्तिमत्व शोधिका ही मानसिक स्वास्थ्य या क्षेत्रात सातत्याने वापरली जाणारी एक व्यक्तिमत्त्वमापन चाचणी आहे.

- **जे. सी. मॅककिनले :** अमेरिकन मानसशास्त्रज्ञ. स्टार्क हॉथवे यांच्या समवेत त्यांनी मिनेसोटा बहू अवस्था व्यक्तिमत्व शोधिका विकसित केली.
- **रेमण्ड कॅटल :** व्यक्तिमत्त्वाचे प्राथमिक घटक अभ्यासण्यासाठी व्यक्तिमत्त्वाची १६ घटक चाचणी विकसित केली.

- **हेन्री मरे :** अमेरिकन मानसशास्त्रज्ञ. त्यांनी प्रक्षेपण तंत्रातील कथावस्तू आसंवेदन चाचणी विकसित केली.
- **हर्मन रोर्शा :** स्वीस मानसशास्त्रज्ञ. त्यांनी प्रक्षेपण तंत्रातील सर्वात जुनी असणारी शाईच्या डागाची चाचणी विकसित केली.

स्वाध्याय

प्र.१. योग्य तो पर्याय निवडून खालील विधाने पुन्हा लिहा.

१. व्यक्ति या लाजाळू, शांत स्वभवाच्या असतात.
(अंतर्मुखी, बहिर्मुखी, उभयमुखी)
२. शाईच्या डागाची चाचणी या मानसशास्त्रज्ञाने विकसित केली.
(मरे, रोर्शा, मॉर्गन)
३. गुणविशेष व्यक्तीचे संपूर्ण जीवन व्यापून टाकतात.
(प्रधान, मध्यवर्ती, दुय्यम)

प्र.२ योग्य जोड्या लावा.

गट 'अ'	गट 'ब'
१. स्व वृत्त शोधिका	अ. मुलाखत
२. प्रक्षेपण तंत्र	ब. मिनेसोटा बहुअवस्था व्यक्तिमत्व शोधिका
३. वर्तनविश्लेषण तंत्र	क. स्थिर गुणवैशिष्ट्ये
	ड. कथावस्तू आसंवेदन चाचणी

प्र.३ खालील विधाने 'चूक की 'बरोबर' ते सांगा.

- १) व्यक्तिमत्त्वाचा केवळ बाह्य स्वरूपाशी संबंध असतो.
- २) चेतापदशिता हे गुणविशेष ज्यांच्यात जास्त प्रमाणात आहेत ते नेहमी तणावग्रस्त, उदासीन दिसून येतात.
- ३) भावनिकदृष्ट्या उबदार वातावरण असणाऱ्या कुटुंबातील मुले अधिक समायोजित असतात.

प्र.४. खालील संकल्पना प्रत्येकी २५ ते ३० शब्दांत स्पष्ट करा.

- १) व्यक्तिमत्व

- २) गुणतत्व
- ३) वाक्यपूर्ती चाचणी
- ४) रचित मुलाखत
- ५) अरचित मुलाखत

प्र.५ टीपा लिहा .

- १) गॉर्डन ऑलपोर्ट यांचा व्यक्तिमत्त्वाचा सिद्धांत
- २) प्रसारमाध्यमांचा व्यक्तिमत्व विकासावर पडणारा प्रभाव.

प्र.६. खालीलपेकी कोणत्याही दोन प्रश्नांची उत्तरे दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे प्रत्येकी १०० ते १५० शब्दात लिहा.

- १) व्यक्तिमत्व विषयक पंचघटक प्रारूप स्पष्ट करा.
मुद्दे : (अ) चेतापदशिता
(ब) बहिर्मुखता
(क) अनुभावाचा मुक्त स्वीकार
(ड) सहमतिदर्शकता
(इ) सदसदविवेकबुद्धी
- २) व्यक्तिमत्त्वावर परिणाम करणारे घटक स्पष्ट करा.
मुद्दे : (अ) कुटुंब
(ब) शाळा
(क) समवयस्क गट
(ड) संस्कृती
- ३) व्यक्तिमत्व मापनाच्या विविध पद्धती स्पष्ट करा.
मुद्दे : (अ) वर्तन विश्लेषण
(ब) स्व वृत्त तंत्र
(क) प्रक्षेपण तंत्र

